

TON
B

FIGURA NEPRIJATELJA

preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa

FIGURA NEPRIJATELJA:
PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

Edicija TonB

FIGURA NEPRIJATELJA:
PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

Copyright © IFDT & KPZ Beton, Beograd 2015.

Ilustracija na naslovnici

Lazar Bodroža

Prevod sa albanskog jezika

Filip Vukadinović

Prevod sa engleskog jezika

Ana Sivački

Miloš Živanović

Aleksandar Pavlović

Urednici

Aleksandar Pavlović

Adriana Zaharijević

Gazela Pudar Draško

Rigels Halili

Recenzenti

Florian Bieber

Armina Galijaš

Hrvoje Paić

Marko Kmezić

Ova studija je pripremljena kao deo projekta *Figura neprijatelja: preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa* koji se sprovodi u okviru Regionalnog programa podrške istraživanjima u oblasti društvenih nauka na Zapadnom Balkanu (RRPP), koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC). Mišljenja izneta u ovoj studiji su mišljenja autora i ne predstavljaju nužno mišljenja Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) niti Univerziteta u Friburgu.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

Regional Research

Promotion Programme | Western Balkans

UNIVERSITÉ DE FRIBOURG
UNIVERSITÄT FREIBURG

FIGURA NEPRIJATELJA

PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

SADRŽAJ:

Reč urednika: Neki drugačiji odnosi 7

Čija je to zemlja?

Uspostavljanje srpsko-albanskog neprijateljstva

- Aleksandar Pavlović:** *Od junaka do divljaka: Albanci u srpskom herojskom i nacionalnom diskursu od sredine osamnaestog do početka dvadesetog veka.....* 15
- Srđan Atanasovski:** *Proizvođenje Stare Srbije: stopama putopisca, tragom folkloru.....* 35
- Milan Miljković:** *Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913.....* 55
- Ana Petrov:** *„Balkan balkanskim narodima“: evolucionizam, rasizam i kolonijalizam u srpskim naučnim i političkim diskursima pre Drugog svetskog rata.....* 75
- Vladan Jovanović:** *„Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu.....* 95

Jugoslovenski pokušaj: albansko-srpski odnosi u ukrštenoj perspektivi

- Agron Bajrami:** *Novine u državnoj i nacionalnoj službi.....* 117
- Atdhe Hetemi:** *Viđeni tuđim očima: reprodukcija orijentalizama i interni balkanizam među Albancima i Južnim Slovenima u bivšoj Jugoslaviji.....* 131
- Marjan Ivković, Tamara Petrović Trifunović i Srđan Prodanović:** *Srpsko-albanski odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji: protesti na Kosovu i teret sistemske legitimizacije.....* 153

Čemu učimo nova pokolenja?

Srpsko-albanski odnosi u udžbenicima

- Aleksandra Ilić Rajković:** *Albanci i srpsko-albanski odnosi u srpskim udžbenicima (1887-1987).....* 177
- Esilda Luku:** *Albansko-jugoslovenski odnosi (1945-1948) i njihovo predstavljanje u albanskim udžbenicima za osnovnu i srednju školu.....* 197

Nailje Malja-Imami: Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945-2015)	211
Škeljzen Gaši: Rat na Kosovu 1998-1999. u udžbenicima istorije na Kosovu i u Srbiji	229

Ko su manjine i gde? Izazovi življenja među većinskim **Drugim**

Armanda Hisa: Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma.....	243
Marija Mandić i Ana Sivački: Jezik i etno-politički sukob: Slučaj albanskog u savremenom Beogradu	261
Inis Škreli: Srpsko-crnogorska manjina u Skadru: izazovi identiteta	283

Intelektualci i rat: posrednici (ne)nacionalne pravde

Rigels Halili: „Mi, sinovi nacije“ – intelektualci kao generatori albanskih i srpskih nacionalnih ideja i programa.....	301
Predrag Krstić: Intelektualna obrada „Kosova“: srpske recepcije, rezignacije i reakcije	319
Gazela Pudar Draško: Simbolika nemoći: intelektualci i srpsko-albanski odnosi u postjugoslovenskom kontekstu.....	337

Ubi me prejaka reč: pisci na borbenim linijama nacije

Sasa Ćirić: Figura drugog kao otvoreni projekat, na primeru albanskih autora iz Albanije i sa Kosova	359
Basri Čaprić: Neprijatelji i ljudi.....	375
Anton Berišaj: Književnost kao ratni diskurs: Albanski i srpski pisci u „ratu rečima“	391

Ima li saradnje posle svega: kulturne i političke prakse preko granice

Jelena Lončar: Kulturna baština na Kosovu: Podsticanje isključivanja kroz inkluzivno zakonodavstvo	409
Ana Birešev: „Licem u lice“: srpsko-albanska kulturna saradnja u medijskom diskursu.....	429
Adriana Zaharijević: Zajednica rasposedovanih: Ženska mirovna koalicija.....	449

Vladan Jovanović

Institut za noviju istoriju Srbije

„Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu

Apstrakt:

U tekstu je izložen i analiziran niz administrativnih i demografskih mera (promene teritorijalnog statusa, kolonizacija, iseljavanje) kojima je prostor Kosova bio izložen u srpskoj i jugoslovenskoj državi, od raspada Osmanskog carstva do sredine pedesetih godina 20. veka. Za razliku od uvreženih predstava o radikalnom diskontinuitetu politike koji je nastupio nakon Drugog svetskog rata, ovaj tekst ukazuje upravo na neke (neočekivane) znake kontinuiteta, vidljive i u prvoj deceniji socijalističke Jugoslavije.

Ključne reči:

Kosovo, Srbija, Jugoslavija, administrativni status, kolonizacija, iseljavanje

Ideja o *tlu* kao najsigurnijem orijentiru zajednice deo je „organskog političkog obrasca“ i koncepta takozvane *narodne države* koji je Srbija negovala još od sticanja prvih znakova svoje državnosti (Podunavac, 2007, 93). Kao izvorište „osnivačkog mita“ srpske države, Kosovo je središnji toponim i u mitovima o autohtonosti i „duhovnom prostoru nacije“ (Čolović, 2008, 55, 121-122), gde tragovi nacionalne istorije i kulture presudno određuju pripadnost teritorije, nezavisno od njenog aktuelnog političkog statusa ili demografskog sastava. Zahvaljujući svom neobično snažnom simboličkom potencijalu Kosovo je s pravom označeno i kao „metafizički prostor“ na kojem je autoviktimizacija postala „sidrište“ identiteta (više o tome: Zdravković, 2005).

Kako bih otkrio na koji način su državne politike Srbije i Jugoslavije korespondirale sa „metafizičkim“ sadržajem prostornosti Kosova, u fokusu ovog rada je skup „fizičkih“, odnosno administrativno-teritorijalnih i demografskih mera kojima je kosovski prostor bio izložen od 1912. godine pa sve do sredine pedesetih godina 20. veka. Kroz nekoliko hronoloških celina ću pratiti tri paralelna procesa „deosmanizacije“ koji uključuju pokušaje teritorijalne prekompozicije i demografskog nivelisanja prostora (putem kolonizacije i iseljavanja) pod nekoliko različitih državnih, političkih i ideoloških sistema. S obzirom na to da sam u svojim ranijim istraživanjima⁴² srpske i jugoslovenske demografske politike na Kosovu ukazao na izvesne podudarnosti i kontinuitet, ovoga puta bih se osvrnuo i na predistoriju problema ne bih li u širim hronološkim okvirima sagledao ponavljanja uočenih obrazaca.

*

Pojmovno određenje „novih krajeva“ koji su 1912. pripojeni Srbiji i Crnoj Gori svodilo se na pomeranje geografskih granica prostora koji je u dotadašnjoj terminologiji bio poznatiji kao *Stara Srbija*. Ovaj pojam ušao je u češću upotrebu tridesetih godina 19. veka kako bi se posebnim izrazom obuhvatile „klasične“ srpske oblasti koje su ostale izvan granica autonomne kneževine, a nakon srpsko-turskih ratova 1876-78. pojam *Stara Srbija* se u literaturi izjednačavao sa obimom Kosovskog vilajeta. Uoči Balkanskih ratova srpski istoričar i političar Ljubomir Jovanović pisao je o svojevrsnoj klaustrofobičnosti Srbije čije su elite upirale pogled ka prostoru „Stare Srbije“, dok je Branislav Nušić u svojoj bezazlenoj etimološkoj analizi kosovskih granica zaključio kako se to pitanje može ostaviti narodnom kazivanju „da ih udešava“ (Jovanović, 2002, 7-8).

Izraz *Stara Srbija* nosio je u sebi moćnu simboličku poruku o „drevnosti“ i istorijskom pravu na teritoriju čiji je etnički sastav od kraja 17. veka počeo da se menja u korist albanskog stanovništva. Pored teorije geografa Jovana Cvijića o „silasku“ Albanaca na Kosovo u okviru „metanastazičkih“ kretanja stanovništva sa zapada na istok i socijalno-ekonomskih teorija o „velikom pohodu albanskog naroda na istok“, najjači

⁴² Videti popis literature na kraju teksta.

eho imale su teze o nameri turske politike da kolonizovanjem albanskih muslimana prekine vezu srpske autonomne kneževine sa prostorom *Stare Srbije* (Николић, 1938, 122). Kao jedan od dokaza za to služila je činjenica da muslimanski Albanci nisu bili naseljavani u kompaktnim masama već disperzno, zbog čega su delovi jedne iste porodice završili u različitim oblastima. Time je osmanlijska vlast na strateškim pravcima menjala etničku sliku prostora i slabila izgled Srbije u predstojećim ratovima za oslobođenje. Prema toj teoriji, Albanci su predstavljali „živi bedem“ od Kosova do Pčinje koji je razdvajao sever od juga i sprečavao širenje međusobnih uticaja (Трифуноски, 1981, 54). Taj „bedem“ je nakon srpsko-turskih ratova 1876-78. počeo da se osipa pred naletom srpske vojske: iz južnog Pomoravlja i Toplice iseljavali su se Albanci, dok su na njihova imanja dolazili Srbi. Istina, tadašnja politika „čišćenja novooslobođenih krajeva“ naišla je na opoziciju čak i u srpskim vojnim krugovima. Tako je komandant Šumadijskog kora Jovan Belimarković, uz podršku ostalih komandanata, odbio da iseljava Albance iz vranjskog okruga jer im je prethodno „data reč da ih srpske vlasti neće dirati“ (Хаџи-Васиљевић, 1909, 11-14). Sudeći po daljem razvoju njegove karijere, izgleda da je ovaj njegov potez prošao bez očekivanih posledica.

Priroda odnosa između Austro-Ugarske i Srbije posle 1881. bitno je doprinela da srpska okrenutost ka jugu dobije i svoju ekonomsku logiku. Pored propagandnih aktivnosti srpskih konzulata, u Staru Srbiju i Makedoniju su počeli da stižu učitelji, knjižari, zanatlije i trgovci, dok je 1892. Porta obećala Srbima da mogu imati svoje škole „kao i ostali narodi u carevini“ (Јовановић, 1941, 132-133). Istovremeno sa srpskom akcijom sazrevao je „okasneli nacionalni romantizam Albanaca“ čije su manifestacije postajale sve agresivnije prema hrišćanima (Димић, Борозан, 1998, 19). Srpski politički krugovi su od 1903. sa prosvetno-propagandnih aktivnosti u Staroj Srbiji i Makedoniji prešli na snabdevanje tamošnjih Srba oružjem, a već od naredne godine iz Srbije su u Makedoniju počele stizati manje četničke grupe i naoružani dobrovoljci „kako bi spašavali svoje sunarodnike od istrebljenja“ (Јовановић, 2002, 19-20).

Pošto je mladoturski režim⁴³ 1908. u okviru svojih reformi najavio i povoljniji položaj hrišćanskog stanovništva, Albanci su podigli nekoliko oružanih pobuna, što je dovelo do iseljavanja zaplašanih Srba. Istina, srpska vlada je nastojala da pridobije albanske ustanike na svoju stranu pa ih je materijalno pomagala, ali bez uspeha (Животић, 2011, 51). Bez obzira na to, Nikola Pašić je uputio velikim silama memorandum o „pravu Srbije da se pobrine za tamošnji srpski narod“, čime su precizirane teritorije na koje je Srbija polagala pravo, a koje su zapravo predstavljale i njene ratne ciljeve: Kosovo, Metohija, Novopazarski, Skopski i Debarski sandžak, severoistok Bitoljskog i severozapadni deo Skadarskog vilajeta (Војводић, 1992, 40-42). Srbija se služila oslobodilačkim narativom kao svojevrsnom međunarodnom legitimacijom za sve izvesniju teritorijalnu ekspanziju ka prostorima njene srednjovekovne državnosti.

⁴³ Mladoturski reformski pokret, nastao iz tajnih studentskih društava, se zalagao za političku i vojnu reorganizaciju Osmanskog carstva, težeći da postojeću apsolutnu monarhiju zameni ustavnom. Njihova revolucija iz 1908. primorala je sultana Abdula Hamida da vrati suspendovani ustav i uvede višepartijski sistem.

Oslobodilačka ideja na rubu kompromitacije

Poznati geomorfolog i Cvijićev asistent, Vojislav Radovanović, metaforično je opisao ulazak srpske vojske na Kosovo 1912. kao „rekonkvistu davno izgubljenih zemalja“ (Radovanović, 1934, 3-4). Zapravo, čitava tadašnja naučna elita Srbije bila je angažovana u dokazivanju srpskog istorijskog prava. Već nakon početnih uspeha srpske vojske u Prvom balkanskom ratu, nekoliko naučnika je u *Srpskom književnom glasniku* ponudilo „naučne dokaze“ o *Staroj Srbiji* i *Mačedoniji* kao postojbini srpskog naroda. Istovremeno, Jovan Cvijić piše brošuru namenjenu međunarodnoj javnosti u kojoj je umesto nedovoljno ubedljivih istorijsko-etničkih prava izneo ekonomske razloge zbog kojih je Srbija trebalo da izađe na more (Cvijić, 1912). Uprkos neslovenskom stanovništvu tih oblasti, Cvijić je insistirao na „anti-etnografskoj nužnosti“ izlaska Srbije na Jadran preko severne Albanije (Mirdita, 1996). Srpsko pravo na Makedoniju i Staru Srbiju neretko je tumačeno prostim simetrijama preuzetim iz dotadašnje svetske prakse⁴⁴, prema kojoj je Srbija morala dobiti Makedoniju radi izlaska na more „pa makar u njoj ne bilo nijednog Srbina“ (Apostolov, 1963, 189).

Šestomesečnu avanturu srpske vojske u severnoj Albaniji 1912/13. istoričar Milić Milićević predstavlja kao „rat za more“ koji je vođen nakon spoznaje da se „nikako drugačije, osim teritorijalnog posedanja obale, Srbiji ne može omogućiti budući ekonomski razvoj“ (Milićević, 2011, 7). On još kaže da su Balkanski ratovi doneli Srbiji opipljive teritorijalne dobitke, ali ne i previše materijalne koristi (Milićević, 2014, 122). Uprkos tome, u aktuelnim srpskim udžbenicima istorije ovaj „javni državni ratni cilj“ izlaska Srbije na Jadransko more preko severne Albanije se ne pominje ni u lekcijama o Prvom balkanskom ratu (Stojanović, 2010, 109), premda je „albanska operacija“ trajala gotovo pola godine. Zapravo, februara 1913. crnogorska vlada je tražila od Srbije „da uzme Skadar kako zna“ (Rakočević, 1991, 22), što je ova rado učinila poslavši joj preko Soluna 30.000 vojnika (Opačić, 2008, 40-43). Nakon pritisaka velikih sila srpsko-crnogorska opsada Skadra je obustavljena, a Srbija se okrenula Povardarju zahtevajući „pravičniju podelu ratnih tekovina“ (Vojvodić, 1995, 74-75).

Legitimitet srpskih teritorijalnih pretenzija ka jugu dodatno je opteretilo pitanje ratnih zločina koje je činila srpska vojska u Balkanskim ratovima, što je pokušala da rasvetli i Karnegijeva komisija.⁴⁵ Njen izveštaj je preko svake mere iritirao srpske zvaničnike (ali i istoričare), s obzirom da je bio prilično odmeren prema srpskoj strani, u poređenju sa ostalim učesnicama Balkanskih ratova. Međutim, to ne znači da nije bilo zločina na koje je upozoravala tadašnja socijalistička štampa. Podstaknut napadima na

⁴⁴ Istočna Indija, Mandžurija, Bosna i Hercegovina, Alzas i Lorena.

⁴⁵ Karnegijeva zadužbina za međunarodni mir je 1913. oformila komisiju kako bi ustanovila uzroke Balkanskih ratova i dokumentovala ratne zločine koji su tom prilikom počinjeni. Balkanske države su na sve načine ometale njen rad i osporavale njene nalaze ne bi li izbegle osudu od strane međunarodne javnosti. Ipak, Komisija je sredinom juna 1914. uspela da dovrši i publikuje izveštaj koji je sve strane u sukobu optuživao za teritorijalnu megalomaniju i kršenje međunarodnih konvencija (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*).

Dimitrija Tucovića koji je srpsku operaciju u severnoj Albaniji i na Kosovu navodno opisao tendenciozno, Vladimir Dedijer kaže da se prilikom pripreme knjige dokumenata o spoljnoj politici Srbije uverio u istinitost Tucovićevih podataka, uporedivši pritom postupke srpske vojske sa „nasilničkim zverstvima“ koja su evropske kolonijalne sile počinile u Južnoj Americi, Aziji i Africi (Дедијер, 1991, 19). Doduše, Nikola Pašić se trudio da čitavu priču o zločinima srpske vojske predstavi međunarodnoj javnosti kao plod strane propagande (Лукач, 1981, 147), ali su britanska i nemačka štampa i dalje objavljivale tekstove o masovnom stradanju Albanaca na Kosovu i u Albaniji, kao i o cenzuri štampe u Srbiji čije su vlasti prikrivale istinu od sopstvenih građana. Najdalje je otišao londonski *The Times* koji je u svom broju od 18. januara 1913. tvrdio da su pripadnici srpske vojske u severoistočnoj Albaniji pobili 25.000 Albanaca (Раствовић 2003, 141-150).

Uloga ruskog faktora u celoj priči oko propagande o srpskim zločinima i komadanju albanske teritorije nije bila zanemarljiva. Ruski šef diplomatije Sazonov je preko srpskog poslanika u Petrogradu neprekidno upozoravao Pašića da će srpska vlada morati da demantuje svaki pojedinačni slučaj, poput onog iz Đakovice gde je srpska vojska navodno streljala 300 Albanaca. Štaviše, Sazonov je podsetio da su Austrijanci već bili spremni da Srbiji prepuste Đakovicu sve dok nije došlo do pomenutog krvoprolića. Srpskom poslaniku je poručio da je Rusija „već otrgla od Albanije Prizren, Peć i Debar“, dok bi slučaj Đakovice rešavala posebna komisija koja se, na zahtev Rusije, ne bi rukovodila „na osnovu etnografskih podataka, jer bi u tom slučaju stvar bila svršena nepovoljno po nas, već po geografskim obzirima“. Sazonov je još poručio srpskom poslaniku u Petrogradu da će, uz malo strpljenja i „Đakovica biti otrgnuta od Albanije“ (isto, 405). Istovremeno, austrijska i ugarska vlada su odlučile da čuvaju albansku granicu po svaku cenu, pa je grof Berthold poručio srpskom poslaniku u Beču da je Albanija već bila dovoljno „osakaćena“ oduzimanjem Peći, Đakovice, Ohrida i Debra (Цамбазовски, 1983, 406-407).

U svakom slučaju, okolnosti pod kojima je srpska vojska gradila imidž oslobodilaca od samog početka su u najmanju ruku budili zebnju uoči predstojeće integracije. Uprkos tome, u savremenoj srpskoj percepciji Balkanskih ratova i dalje prevladuje stav o njegovom isključivo oslobodilačkom karakteru koji se ogledao u „konačnom oslobađanju kolevke srpstva i porobljene braće“ (Бранковић, 2012, 195-200).

*

Od decembra 1912. pa sve do jeseni 1915. godine Kraljevina Srbija je pokušavala da u „novoslobođenim krajevima“ uspostavi svoju upravu putem privremenih uredbi i ukaza, ali je Prvi svetski rat doveo do novih teritorijalnih prekomponovanja na Kosovu. U sistemu austrougarskih vojnih guvermana Metohija se našla u okupacionoj zoni „Crna Gora“, dok je manji deo Kosova sa Kosovskom Mitrovicom i Vučitrnom pripao zoni „Srbija“. Tako su u okvirima bugarske Vojnoinspekcijske oblasti „Makedonija“ ostali Priština, Prizren, Gnjilane, Uroševac, Orahovica i cela Makedonija.

Istovremeno, austrijske vlasti nisu pokazivale nameru da administrativnu organizaciju na Kosovu i Metohiji povere lokalnim Albancima (Борозан, 1995, 67-73). Nakon proboja Solunskog fronta 1918. srpska uprava na Kosovu je bila obnovljena, a prema mišljenju Vase Čubrilovića, pripajanje *Stare Srbije* i Makedonije srpskoj kraljevini predstavljalo je trijumf Garašaninove koncepcije, nasuprot „zastarelim“, diplomatskim metodama kneza Miloša Obrenovića i Jovana Ristića (Богдановић, 1990). Prostor „novooslobođenih oblasti“ je preuređen i u vojnom smislu pošto su ovi krajevi podeljeni na pet divizijskih oblasti. Štaviše, usled anarhije na graničnom frontu, srpski ministar vojske je ove krajeve proglasio *ratnom zonom* sa svim obeležjima vojne uprave (Bjelajac i Trifunović, 1997, 50-54). Nešto slično dogodiće se i u prvim mesecima nakon Drugog svetskog rata, o čemu će biti posebno reči kasnije.

Uporedo sa novim upravno-teritorijalnim preuređenjem prostora, došlo je i do ozbiljnih demografskih pomeranja. Samo od avgusta 1913. do marta 1914. sa Balkana se iselilo skoro četvrt miliona muslimana u Tursku, najviše iz Grčke koja je bila rešena „da se sa muslimanskim elementom raščisti“ (Дедијер, Анић, 1980, 616-617). Већа штампа је писала да је до краја марта 1914. из „новоослобођених крајева“ Србије емигрирало око 60.000 муслимана (Hrabak, 1988, 97). Prema izveštaju austrougarskog vicekonzula u Baru, samo od aprila do jula 1914. preko barske luke se u Tursku iselilo 16.570 ljudi, a iz oblasti koje su pripojene Srbiji 40.000 muslimana (McCarthy, 2001, 56). Dakle, proces demografske deosmanizacije pratio je nove političke okolnosti proistekle iz Bukureštanskog mira (1913).⁴⁶

Istorijska pokrajina Južna Srbija

Poput ostalih balkanskih zemalja, Srbija je žurila da integriše svoje teritorijalne dobitke (Kosovo, Makedoniju i Sandžak), pa ih je sa formalnim statusom „istorijske pokrajine“ i pod sugestivnim nazivom *Južna Srbija* unela u jugoslovensku državu. S obzirom da ovaj administrativni naziv nije bio sankcionisan bilo kakvim zakonskim niti ustavnim aktom, mnogi jugoslovenski političari su ostajali nedorečeni u pokušajima da razjasne faktički i pravni status ovog područja. Na zasedanju Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS jula 1923. predsedavajući sednice i jedan ministar nisu umeli da odgovore na pitanje da li Peć pripada *Južnoj Srbiji* ili Crnoj Gori (Jovanović, 2002, 9). Pomenuti geograf Vojislav Radovanović je genezu naziva *Južna Srbija* vezao za 1912. godinu, kada su Stara Srbija i Makedonija kao „zdužene istorijske oblasti“ obuhvaćene jednim pojmom koji je faktički zaživeo „oslobođenjem ove stare srpske zemlje na jugu iz petvekovnog ropstva“ (Радовановић, 1937, 1-2). Međutim, odsustvo ovog geopolitičkog izraza u izvornoj građi starijoj od 1918. godine govori da je on zapravo nastao uoči samog stvaranja Kraljevine SHS, te da je bio plod jasne političke intencije i potrebe da se naglasi jedinstvo bivših turskih oblasti i njihova pripadnost Srbiji.

⁴⁶ Njime je okončan Drugi balkanski rat a Srbija udvostručila svoju teritoriju, dobivši čitavu Vardarsku Makedoniju, Kosovo, Metohiju i deo Novopazarskog sandžaka.

U praksi jugoslovenske administracije *pokrajina Južna Srbija* bila je sastavljena od 12 okruga⁴⁷ koje je Kraljevina Srbija dobila posle balkanskih ratova i Kraljevina SHS posle Nejskog ugovora i četiri okruga koje je na račun Turske dobila Kraljevina Crna Gora.⁴⁸ Na ovom području primenjivani su srpski zakoni i uredbe sve do kraja juna 1919. kada je Ustav Kraljevine Srbije formalno protegnut na celu pokrajinu i važio do donošenja Vidovdanskog ustava. Uklapanjem skoro čitave pokrajine oktobra 1929. godine u Vardarsku banovinu, ovaj sporan naziv je delimično odstranjen iz javne upotrebe (Jovanović, 2002, 9-10). Međutim, na udaru „administrativnog nasilja“ ostali su ljudi sa svojim društvenim potrebama i navikama, kao što je upućenost stanovništva Kosova i Metohije na Apelacioni sud u Skoplju. Slične probleme imali su trgovci i zanatlije sa Kosova koji su po sili zakona morali gravitirati ka Skoplju.

*

U okviru integracije tako definisane *pokrajine Južne Srbije* i njene deosmanizacije paralelno su sprovedeni agrarna reforma i kolonizacija Srba i Crnogoraca. Deoba zemljišta naraslom broju interesenata (prvenstveno „zaslužnim nacionalnim radnicima“ koji su se pre 1912. isticali u širenju oružanog otpora turskoj vlasti u tzv. Staroj Srbiji i Makedoniji) vršena je u početku bez detaljnijeg plana. Prirodu politike naseljavanja ilustruju reči načelnika Ministarstva agrarne reforme s kraja 1919. kada je najavio naseljavanje dreničkog kraja dobrovoljcima i Crnogorcima „da se na taj način spreči dalje upadanje Arnauta“ (Dimić, Borozan, 1998, 333). Međutim, vlasti su bile nezadovoljne adaptacijom „temperamentnih i nasrtljivih dinaraca“ koji su izazivali konflikte sa starosedeočima (Krstić, 1928, 84). Naseljavanjem pretežno srpskog stanovništva u oblasti koje su do Balkanskih ratova bile pod turskom upravom trebalo je ostvariti dva cilja: zbrinuti masu sirotinje iz pasivnih krajeva države i time istovremeno izmeniti nacionalni sastav područja koje su uveliko počeli da napuštaju Turci i Albanci.

Inače, iseljavanje muslimana sa jugoslovenskog prostora u Tursku pravno je regulisano septembra 1928. na osnovu člana 55 *Zakona o državljanstvu*. Njime je bilo predviđeno da „neslovenski“ državljani Kraljevine SHS mogu istupiti iz državljanstva u roku od pet godina. U tom slučaju bi bili izbrisani iz vojnih i opštinskih spiskova, dok bi im olakšice za iseljenje i prodaju imovine omogućio Ministarski savet. Ipak, pošto još uvek nije bilo jasne bilateralne procedure, mnogi iseljenici su vraćani sa turske granice što je stvaralo dvostruki problem: Kraljevina SHS je bila dužna da plati povratak „neuspelih“ emigranata i odloži deobu njihovih imanja nestrpljivim kolonistima. Konzul Kraljevine SHS u Carigradu je priznao da su „prečutnim sporazumom“ jugoslovenske vlasti izdavale muslimanima pasoše bez prava povratka. Štaviše, primena navedenog zakona je do te mere liberalizovana da je već 1933. za

⁴⁷ Bitolj, Bregalnica, Zvečan, Kosovo, Kumanovo, Ohrid, Prizren, Prijepolje, Raška, Skoplje, Tetovo i Tikveš.

⁴⁸ Berane, Bijelo Polje, Metohija i Pljevlja.

istup iz državljanstva bilo dovoljno davanje izjave, dok se u ime nepismenih mogao potpisati bilo koji činovnik Poslanstva (Jovanović, 2007, 89).

Podela Kosova na tri banovine i institucionalizovanje stihijskih migracija

Nova teritorijalna podela jugoslovenske države izvedena je 1929. godine. Kosovo i Metohija su se našli u sastavu tri banovine (Vardarske, Zetske i Moravske), dok je u granicama Vardarske banovine ostalo svega šest kosovskih srezova dotadašnje pokrajine Južne Srbije. Drastično smanjenje procenta muslimana na prostoru Vardarske banovine govori o intenciji vlasti da makar administrativnim putem eliminiše njihovu većinu unutar jedne teritorijalne jedinice, premda je „problem“ time bio samo zamaskiran jer se ostatak „neloalnog“ (albanskog) stanovništva našao u okvirima Zetske i Moravske banovine. Sama metodologija crtanja banovinskih granica ukazivala je na težnju da se, gde god je to bilo moguće, obezbedi srpska brojčana premoć ili makar ojača srpski uticaj (Petranović, 1993, 12, 39).

Upravno-teritorijalni koncept iz prethodne decenije definitivno je pretrpeo promene. Odustajanje od držanja „bivših turskih oblasti“ u jednoj administrativnoj jedinici po svaku cenu verovatno je imalo uporište u neslavnoj praksi jugoslovenske države iz prethodne decenije. Pored deljenja odgovornosti za stanje u albanskim krajevima na tri banovinske administracije, postojalo je uverenje da će takva birokratska difuzija uticati na razvodnjavanje vitalne albanske ideje i omesti konsolidaciju antidržavnih elemenata rasutih oko kritičnog graničnog pojasa, ali i u sandžačkom kraju. Na prvi pogled se čini da je razbijanje etničke kompaktnosti albanskog stanovništva bilo u središtu pažnje kreatora granica Vardarske banovine (Jovanović, 2011, 34). Ipak, nezadovoljstvo albanskog stanovništva prvom Jugoslavijom bilo je preveliko: otvaranje škola na turskom jeziku u albanskim sredinama, nemogućnost upošljavanja Albanaca u državnoj službi, zabrana njihove političke partije i politička instrumentalizacija verskih nadležstava, bili su deo pogrešne metodologije „pacifikovanja“ Kosova koju jedan birokratsko-teritorijalni egzibicionizam nije mogao da razreši.

Poslednji međuratni pokušaj administrativnog cementiranja Kosova kao neupitno srpske teritorije usledio je ubrzo posle stvaranja Banovine Hrvatske. Nastojeći da preduhitre tendencije dalje dezintegracije zemlje, da umire srpsko javno mnjenje i „očuvaju transferzalu Dunav-Morava-Vardar“, srpski intelektualci i političari su novembra 1939. započeli rad na projektu „Srpske zemlje“. Nacrtni predviđao da u sastav Srpske zemlje sa sedištem u Skoplju uđu prostori Vrbaske, Drinske, Moravske, Zetske i Vardarske banovine, ali su italijanski napad na Grčku i neposredna ratna opasnost sprečili iznošenje ovog pitanja pred Ministarski savet (Dimić, 2001, 174-177, 205-209). Projekat je pripremao tadašnji jugoslovenski predsednik vlade Dragiša Cvetković sa svojim pravnim konsultantima i ministrom pravde, Mihailom Konstantinovićem, dok je tekst uredbe sastavio univerzitetski profesor dr Đorđe Tasić (Petrović, 2006, 388-389).

Kada je reč o demografskoj politici početkom tridesetih godina, činilo se da proces kolonizacije juga stoji u mestu. Kod vrhovnog agrarnog poverenika u Skoplju bilo je oko 40.000 nerealizovanih rešenja za dodelu zemlje, starih više od deset godina. Umesto deobe zemljišta po redosledu podnošenja zahteva, vlasti su odlučile da se ponašaju „tržišno“: kvalitetne parcele su deljene onome ko bi više platio, dok je za novac zemljište iz agrarnog fonda vraćano starim vlasnicima i selima (Pribićević, 1996, 138). Uprkos tome, američki list *Boston Science Monitor* je 2. septembra 1930. pisao o kolonizaciji Metohije kao najvrednijem poduhvatu jugoslovenske vlade, zbog kojeg je ova oblast postala „perspektivan kolonistički centar“, spreman da primi preko pola miliona ljudi. Međutim, već od 1936. započinje novi talas oduzimanja zemlje od Albanaca u pograničnim krajevima, pri čemu im je ostavljano manje od pola hektara po članu domaćinstva (Janjetović, 2005, 331). Na Kosovu i Metohiji ograničeno je ukupno 219.999 ha zemlje od čega je izdvojena svega polovina koju je dobilo 10.877 kolonista i oko 8.000 dobrovoljaca. Osim toga, agrarni sudovi i Viši agrarni sud u Skoplju su do 1941. doneli presude o obeštećenju bivših vlasnika zemljišta i ustupanju zemlje „obrađivačima“ zemlje koji su tako i formalno postali vlasnici zemlje.⁴⁹

Sa druge strane, iseljavanje muslimana u Tursku je sve više dobijalo institucionalnu formu. Takozvana *interministerijalna konferencija* je septembra 1935. razmatrala mere koje bi trebalo preduzeti radi ubrzanja „neslovenskih“ migracija ka Turskoj i Albaniji, pa je predložila agresivniju propagandu o lagodnom životu u Maloj Aziji, ali i pojednostavljenje pasoške procedure, češće pozivanje muslimanskih regruta na vojne vežbe, zabranu sađenja duvana, nacionalizovanje toponima i prezimena i sl. (Jovanović, 2006, 105-124). Ideja o proterivanju neloyalnih Albanaca kulminirala je potpisivanjem Konvencije o iseljenju 200.000 muslimana u Tursku, koju su Jugoslavija i Turska potpisale jula 1938. godine (Avdić, 1991, 112-114), premda se u periodu 1927-1939. iz „južnih krajeva“ u Tursku već bilo iselilo oko 19.000 lica (Smlatić, 1978, 251-256). Sa turske strane, ovaj neobičan projekat je doživljavao kao „evakuacija izgubljenih teritorija“, pa su slični aranžmani zaključeni i sa Rumunijom i sa Bugarskom. Stvarni turski interes za ovakvim imigrantima bila je potreba naseljavanja pustih predela na krajnjem istoku zemlje, kao i njihova eventualna upotreba u borbi protiv Kurda. Iako Albanci formalno nisu bili u fokusu Konvencije, jugoslovenske vlasti su se potrudile da širokim tumačenjem pojma „narod turske kulture“ obuhvate što više svojih državljana albanske nacionalnosti (Јовановић, 2011, 110)

Ratne godine (dis)kontinuiteta

Izbijanje Drugog svetskog rata bilo je jedan od razloga zbog kojih ova Konvencija nije u potpunosti zaživela. Osim toga, Kosovo se kao i tokom Prvog svetskog rata našlo

⁴⁹ Arhiv Jugoslavije, fond: Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju (97), fascikla 2, arh. jedinica 20, „Kratak historijat naseljavanja južnih krajeva a naročito Kosova i Metohije“ (24. 4. 1945). Samo na Kosovu i Metohiji 13.938 obrađivača je dobilo 57.665 ha.

pod trostrukom okupacijom te je shodno tome i podeljeno. Podudarnosti sa situacijom iz prethodnog rata omogućavaju uspostavljanje još jednog od kontinuiteta koji se ova- ga puta tiče međunarodnog konteksta. U skladu sa nemačko-italijanskim dogovorom, najveći deo Kosova prepušten je jula 1941. Albaniji (koju je okupirala Italija). Severni deo Kosova ostao je u sastavu okupirane Srbije, dok su istočni krajevi potpali pod bu- garsku kontrolu. Protektoratu „Velika Albanija“ priključena je jugoslovenska teritorija koja je administrativno preuređena u četiri prefektore (prizrensku, prištinsku, debar- sku i pečku), a uredbom s početka oktobra 820.000 stanovnika bivše Jugoslavije sma- trano je albanskim državljanima (Борозан, 1995, 301-302)

Od maja 1941. na prostoru okupirane Srbije funkcionisao je Civilni komesarijat za Kosovo, Metohiju, Sandžak, Debar i Strugu koji se bavio reorganizacijom administra- cije u „oslobođenim krajevima“. Krajem leta Oblast Kosova se sastojala od srezova Ko- sovsko Mitrovića (sedište Oblasti), Novi Pazar, Vučitrn i Podujevo. Albanska „narod- nosna grupa“ je imala svog poverenika u rangu pomoćnika bana koji je učestvovao u svim pitanjima koja su se ticala Kosova. Na čelu srezova su stajali Albanci, dok je ime- novanje albanskog osoblja vršeno u Beogradu u sporazumu sa vođom albanske narod- nosne grupe. Za zamenike sreskih načelnika, žandarmerijske i opštinske službenike postavljeni su pripadnici narodnosne grupe koja je činila makar četvrtinu u dotičnom srezu. Okružni sud je obrazovan u Mitrovici, gde je bilo i sedište državnog tužioca. Ovaj sud, među čijim je članovima sedeo i jedan sudija Albanac, bio je u nadležnosti Apelacionog suda u Nišu (Јовановић, 2011, 486).

Međutim, servilnost Nedićeve kolaboracionističke uprave nije mogla sprečiti nove (očekivane) demografske komplikacije na Kosovu. Progon srpskih kolonista sa Kosova i Metohije se u početku odvijao u nemačkoj režiji, a nakon 1943. i osnivanja Druge pri- zrenske lige⁵⁰, pritisak na koloniste je vršilo njeno vojno krilo, Kosovski puk (Bošković, 1990, 434-435). Odmah nakon Aprilskog rata kolonisti su počeli da beže iz Metohije u Crnu Goru dok su se na njihova imanja doselili Albanci.⁵¹

Srpske izbeglice sa Kosova su relativno brzo dobijale pasoše za iseljenje, ali se na železnički transport čekalo i po više meseci. Iseljenici su ukrcavani na železničkim sta- nicama u Peći, Uroševcu, Lipljanu, Obiliću i Kosovom Polju, odakle su bili prevoženi do Ravnog gaja kod Knića gde su zadržavani u karantinu a potom raspoređivani po Srbiji. Transport je trajao sve do kraja aprila 1944. kada je nemački specijalni opunomoćenik za jugoistok uputio telegram nemačkom konzulu u Tirani i obavestio ga da je još 30.000 Srba predalo u Prištini zahtev za iseljavanje. On je naložio nemačkom konzulu da od albanske vlade hitno zatraži prekid iseljavanja Srba „jer je izazivalo anarhiju koja može imati nepovoljne posledice za Nemačku“. Od tog trenutka raseljavanje je zaustavljeno (Bošković, 1990, 435-436).

⁵⁰ Druga prizrenska liga je osnovana krajem 1943. uz podršku nemačke obaveštajne službe kao vojno- politička organizacija istaknutih proponenata velikoalbanske ideje (Džafer Deva, Bedri Pejani, Ismet Krieziju). Baštinila je tradiciju Prizrenske lige iz 1878. koja je težila teritorijalnom objedinjavanju albanskog etničkog prostora.

⁵¹ A.J, 50-89-188, list 422, Izveštaj revizije komisije o stanju kolonista u Metohiji (1946).

Neprijateljsko držanje muslimana različitog etničkog porekla prema partizanskom pokretu tokom Drugog svetskog rata, a naročito aktivnosti balista i albanskih dobrovoljačkih bataljona koji su štitili nemačku armiju prilikom povlačenja (očekujući zauzvrat obećanu „prirodnu Albaniju“), uzrokovali su nepoverljivost novog jugoslovenskog režima prema čitavoj albanskoj populaciji. Zahvaljujući rezervisanom stavu i skromnom učešću u antifašističkom pokretu kosovski Albanci su ponovo percipirani kao „neloyalna manjina“ (Јовановић, 2013, 206). Izuzetak su činili krajevi u kojima je albansko stanovništvo usled blagonaklonog odnosa prema partizanima stradalo od okupatora, kao na primer u Đakovici.

Status Kosova i demografske prilike pod „narodnom vlašću“

Iako je pobuna dreničkih Albanaca⁵² iz januara 1945. imala ne samo antisrpski, već i antijugoslovenski karakter (Petranović, 1992, 701-702), bilo je za očekivati da će se status Kosova u novoj državi formulisati u skladu sa predratnim stavovima jugoslovenskih komunista. Istina, na sednici Predsedništva AVNOJ-a od 23. februara 1945. crnogorski delegat je predložio da „oba Dukađina“ pripadnu Crnoj Gori, zajedno sa Sandžakom, kako bi crnogorska federalna jedinica teritorijalno ojačala. Bilo je predloga da se „Kosmet“ подели između Crne Gore, Srbije i Makedonije, dok je Edvard Kardeľj imao originalniju ideju – da se Kosovo i Metohija bez dvoumljenja pripoje Albaniji (Петрановић, 1991, 338-339).

Političke spekulacije oko statusa Kosova prekinute su krajem avgusta 1945. kada je Narodna skupština Srbije donela Zakon o ustanovljenju Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti „na osnovu želje koju je stanovništvo kosovsko-metohijske oblasti izrazilo rezolucijom svoje oblasne skupštine na dan 8-10. juna 1945“. Oblast je bila sastavni deo Srbije, sastavljen od 15 srezova i sa sedištem u Prizrenu (više o tome: Petranović, Zečević, 1987, 170-172).⁵³ Zakon je izjednačio u pravima albansko, srpsko i crnogorsko stanovništvo, baš kao i upotrebu albanskog i srpskog jezika u školama i javnoj administraciji.

O prvim mesecima nove vlasti na Kosovu jako dobro svedoči izveštaj četvoročlane komisije Ministarskog saveta DFJ koja je tamo boravila u drugoj polovini maja 1945.⁵⁴ Oni su приметили da je u administraciji bilo nesrazmerno malo Albanaca koji su bili pravično zastupljeni jedino u seoskim odborima, dok se administrativni aparat sastojao

⁵² U pitanju je pobuna 6.000 Albanaca raspoređenih u manje balističke odrede koji su, plašeći se osвете srpskih kolonista-povratnika, prvo napali Uroševac i Gnjilane. Neodmerena reakcija jedne makedonske brigade isprovocirala je nove nemire u Gnjilanu i Drenici, a s obzirom da nove vlasti nisu imale podršku lokalnog albanskog stanovništva, zavedena je četvromesečna vojna uprava.

⁵³ Tokom 1959. Kosovu su pripojeni srezovi Leposavić i Lešak, a o motivima ove neobične intervencije vladaju podeljena mišljenja – od navodne upućenosti srezova na Mitrovicu i rudnike, do krajnje prozaičnih motiva Petra Stambolića i Slobodana Penezića-Krcuna, što su javnosti teatralno obznanile i *Večernje novosti* od 24. 9. 2013.

⁵⁴ AJ, 50-89-188, listovi 352-363, „Narodna vlast i vojna uprava na Kosovu i Metohiji“, izveštaj Komisije Predsedništva Ministarskog saveta DFJ od 1. 6. 1945.

uglavnom od predratnih jugoslovenskih činovnika. Međunacionalna mržnja je još uvek bila velika, premda ju je sve više potiskivao klasni antagonizam ispoljen prilikom rekvizicija, odnosno zaplene poljoprivrednih proizvoda od seljaka radi snabdevanja vojnih jedinica. Članovi pomenute komisije su ustanovili da je šovinističko raspoloženje bilo jače izraženo kod Srba i Crnogoraca nego kod Albanaca, koji su osećali izvesnu krivicu zbog saradnje sa okupatorom tokom rata, pa su bili rezervisani u komunikaciji sa novim vlastima. Izbeglički odbor iz Peći je bio posebno ratoboran prema Albancima.

Februara 1945. na Kosovu je, ponovo uvedena vojna uprava usled „omasovljavanja reakcije na Kosmetu, stvaranja odmetničkih bandi i sve češćih napada tih bandi na sela i gradove“, kako stoji u prethodno citiranom izveštaju. Već posle tri meseca situacija se primirila pa je Komisija koja je sačinila citirani izveštaj predložila ukidanje vojne uprave ali i niz političkih koraka kao što su regulisanje statusa Kosova i Metohije u okviru Srbije, izbor poslanika i slično. Nakon ukidanja vojne uprave bilo je ideja da se albanska manjina na Kosovu „stavi u poseban karantin“ u kome bi bez ugrožavanja njihovih osnovnih ljudskih prava bilo onemogućeno „ispoljavanje njihovog nacionalnog entiteta kao kolektiva“. Prema toj ideji, albanska manjina bi izvestan stepen autonomije dobila tek kada „pruži dokaze da je spremna na civilizovanu kohabitaciju sa svojim srpskim i crnogorskim sugrađanima“ (Јовичић, 1991, 146).

*

Prva vlada Jugoslavije donela je 6. marta 1945. godine Odluku o zabrani povratka kolonista na Kosovo i u Makedoniju, ali se uprkos tome oko 4.000 Crnogoraca vratilo u Metohiju i izazvalo paniku među Albancima. Već narednog meseca, Tito je na zasedanju CK KPJ izjavio kako bi na Kosovo i Metohiju trebalo da se vrate „svi koji su tu živeli“, ali je iz nekog razloga odluka o zabrani povratka ostala na snazi sve do 1953. godine (Potežica, 1989, 104-107).

Novе vlasti su se teško snalazile u anarhičnoj situaciji jer je imovina bila više puta preprodavana, a ugovori falsifikovani. Mnogi Srbi i Crnogorci su potraživali imanja koja su prethodno već bili prodali 1941. godine, tvrdeći da su to učinili pod prisilom. Iz straha da će im opet biti oduzeta zemlja Albanci odlaze u Albaniju, dok su neki pravili individualne nagodbe sa srpskim kolonistima. Kosovom su se širile glasine da će se, pored predratnih srpskih kolonista, na zemlju Albana doseliti i čitavi kontigenti novih naseljenika.⁵⁵

Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i kosovsko-metohijskoj oblasti donet je početkom avgusta 1945. sa ciljem „ispravljanja povreda vlasničkih prava i interesa zemljoradnika domorodaca“ na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji, počinjenih u doba jugoslovenske kraljevine.⁵⁶ Suprotno očekivanjima, ovaj proces radikalnog diskontinuiteta sa nacionalističkim projektima jugoslovenske monarhije bio je poveren upravo kreatorima predratne kolonizacione politi-

⁵⁵ AJ, 50-89-188, listovi 359-362.

⁵⁶ Službeni list DFJ, br. 56, 3. 8. 1945.

ke – Vasi Čubriloviću i Sretenu Vukosavljeviću, koji su i u Titovoj vladi preuzeli resore poljoprivrede i kolonizacije, protežirajući što masovnije povratak proteranih naseljenika i diskvalifikaciju albanskih „političkih krivaca“ (Gaćeša, 1995, 416-419).⁵⁷

Uz probleme sa radom lokalnih komisija, sastavljenih od albanskih političara koji su mimo procedure donosili rešenja protiv predratnih kolonista (Павловић, 2011, 17), nakon revizije je skoro petina zemlje koja je u jugoslovenskoj kraljevini oduzeta Albancima vraćena starim vlasnicima (Horvat, 1989, 79). Kada je reč o albanskim predratnim emigrantima koji su želeli da se vrate na Kosovo, njima je Zakon o državljanstvu DFJ omogućio da već od sredine 1946. steknu jugoslovensko državljanstvo, što je mnogim istoričarima poslužilo kao dokaz Titovog protežiranja „demografskog razvoja Albanaca“ i „albanizacije Kosova“ (Петрановић, 1993, 98-110).

Međutim, migratorni procesi koji su usledili donekle kvare logičku konstrukciju teze o planskoj „desrbizaciji“ Kosova. Istina, njihovi počeci koincidiraju sa Rezolucijom Informbiroa i prekidom diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Albanije. Naime, već od 1951. pokrenuti su novi talasi albanskih iseljenika sa Kosova ka Turskoj, pa su se muslimani različitog etničkog porekla počeli masovno izjašnjavati kao Turci ne bi li bili uzeti u obzir za emigriranje. Iz tog razloga, broj stanovnika na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji koji su se identifikovali kao Turci narastao je čak 26 puta u periodu između dva popisa stanovništva (1948–1953). Ovakvo izjašnjavanje je trebalo da sačuva Jugoslaviju i Tursku od neprijatnih međunarodnih reakcija povodom ekspatrijacije Albanaca (Јовановић, 2013, 211). Početkom oktobra 1951. turska vlada je zatražila od Jugoslavije da konačno ratifikuje i sprovede finansijske odredbe predratne konvencije. Tito je stoga pozvao u posetu turskog šefa diplomatije Fuada Keprilija, pa je krajem januara 1953. tokom zajedničke večere u Splitu došlo do usmenog sporazuma po pitanju emigracije. Čitav događaj je poznatiji kao „Džentlmenski sporazum“ i on je trebalo da oživi jugoslovensko-tursku konvenciju iz 1938. godine (Pezo, 2013, 116-118). Kao i u međuratnom periodu, pojam „turske narodnosti“ je bio veoma pogodan za zloupotrebu, pa se turska vlada požalila kako su joj umesto Turaka iz Jugoslavije počeli stizati isključivo etnički Albanci. Istina, prvi sekretar turske ambasade u Beogradu je septembra 1954. izjavio kako je njegova zemlja „voljna da prećutno primi i izvestan broj Šiptara“, dok je SUP Srbije upozoravao kako se tokom čitavog leta na Kosovu odvijala propaganda za iseljenje, pri čemu su ljudima obećavane kuće, stoka, plodna zemlja i mehanizacija (Јовановић, 2013, 211-212).

Inicijativa za iseljavanje je i nakon Drugog svetskog rata najčešće dolazila sa turske strane, dok je Makedonija ostala tranzitno područje iseljenika. Sličnost je evidentna i u pojednostavljenoj proceduri istupanja iz jugoslovenskog državljanstva, pa je tako bilo lako doći do papira o „turskom poreklu“, ali gotovo nemoguće vratiti se u Jugoslaviju. Emigracioni mehanizam je u oba perioda poveren jugoslovenskim ministarst-

⁵⁷ Inače, pomenuta dvojica građanskih političara su se po inerciji našla i u prvoj komunističkoj vladi zahvaljujući sporazumu Tito-Šubašić (1944) kao ljudi koji poznaju „raspoloženje i prilike u zemlji“. Istovremeno su služili kao spona između emigrantske vlade u Londonu i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (Исић, 2012, 159-161).

vima za poljoprivredu i agrarnu reformu koja su vodili gotovo isti ljudi. Ono što je takođe bilo upadljivo slično, bile su akcije razoružanja Albanaca na Kosovu koje su prethodile velikim iseljeničkim talasima ranih dvadesetih i sredinom pedesetih godina. Uprkos političkoj zloupotrebi iseljeničkih statistika i iznošenju fantastičnih brojeva i procena, činjenica je da su migracije muslimana u prvoj deceniji nakon Drugog svetskog rata daleko nadmašile onu predratnu (Јовановић, 2013, 212-213).

Izrastanje Kosova i Metohije u autonomnu pokrajinu (1963) sa sve širim ovlašćenjima proisteklim iz ustavnih amandmana (1968, 1971, 1974) nije bitnije stabilizovalo političku situaciju niti je doprinelo društvenoj koheziji. Kao i u prethodnim decenijama, upravno-teritorijalne reorganizacije i demografsko nivelisanje prostora (naizmenično iseljavanje jednih i kolonizacija drugih) nisu mogli nadomestiti korenitu reformu društva koja je uporno izostajala pod nekoliko različitih državnih sistema.

S obzirom na to da je Kosovo, zahvaljujući vekovima taloženom simboličkom naboju svoje prostornosti dobilo i neka metafizička svojstva, delimično je jasno zašto su „mehanička“ rešenja – poput kolonizacije, iseljavanja i administrativnih prekompozicija teritorije – neprekidno gađala pogrešnu metu, što pokazuju gotovo svi parametri (zapostavljenog) društvenog razvoja Kosova u prvoj polovini 20. veka (pismenost, kultura, privreda, građanske i političke slobode).

Uparedni primeri koje sam hronološki izneo, ukazuju na gotovo identičan obrazac koji se ponavljao nezavisno od ideološkog profila države kojoj je Kosovo pripadalo. Čak i u prvim godinama nakon Drugog svetskog rata izostao je očekivani diskontinuitet sa praksom srpske i jugoslovenske monarhije, što se ogledalo najpre u institucionalnom i personalnom kontinuitetu predratnog kolonizacionog mehanizma, ali i latentnom nacionalizmu srpskih i albanskih komunističkih rukovodstava. Ne gubeći iz vida uticaje međunarodnih faktora, ovde se najpre može govoriti o nezrelosti političkih elita koje su iznedrila „nedovršena društva“ Balkana.

Literatura:

АПОСТОЛОВ, А. (1963) „Обиди за колонизација на Македонија во условите на националните пропаганди на соседните држави“, *Годишен зборник на Филозофски факултет*, књ. 15, Скопје: Филозофски факултет.

АВДИЋ, А. (1991) „Југословенско-турски преговори о исељаванју муслиманског становништва у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник*, бр. 15, Нови Пазар: Музеј Рас.

ВЈЕЛАЈАС, М., ТРИФУНОВИЋ, Р. (1997) *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд: Институт за нову историју Србије.

БОГДАНОВИЋ, Д. (1990) *Књига о Косову*, Београд: Књижевне новине.

- БОРОЗАН, Ђ. (1995) *Велика Албанија: поријекло-идеје-гранса*, Београд: Војноисторијски институт.
- ВОШКОВИЋ, В. (1990) „Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918-1941) i njihov progon (1941-1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- БРАНКОВИЋ, С. (2012) „Самоослобођење југоистока Европе. Балкански ратови 1912-1913. Нови погледи: догађаји и процеси“, *Речи: часопис за језик, књижевност и културолошке студије*, бр. 5, Београд.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (1912) *Балкански рат и Србија*, Београд: Давидовић.
- ЏОЛОВИЋ, И. (2008) *Balkan – teror kulture*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- ДЕДИЈЕР, В. (1991) „Балкан у политици 20. века. Неки методолошки проблеми“, МИТРОВИЋ, А. (уред.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.
- ДЕДИЈЕР, В., АНИЋ, Ж. (приред.) (1980) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 7, св. 1, Београд: САНУ.
- ДИМИЋ, Љ., БОРОЗАН, Ђ. (приред.) (1998) *Југословенска држава и Албанци*, том I, Београд: Службени лист Србије.
- ДИМИЋ, Љ. (2001) „Србија у Југославији“, *Историја српске државности*, књ. 3, Нови Сад: САНУ-Беседа.
- ЏАМБАЗОВСКИ, К. (приред.) (1983) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 3, Београд: САНУ.
- Гаћеџа, Н. А. (1995) *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad: Matica srpska.
- ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ, Ј. (1909) *Арбанашка лига: арнаутска конгра и српски народ у Турском Царству 1878-1882*, Београд: Ратник.
- НОРВАТ, В. (1989) *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus.
- НРАВАК, В. (1988) *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje: Narodni muzej u Vranju.
- ИСИЋ, М. (2012) *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукојављевић 1881-1960*, Београд: Институт за нову историју Србије.
- ЈАНЈЕТОВИЋ, З. (2005) *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- ЈОВАНОВИЋ, Ј. М. (1941) *Јужна Србија од краја XVIII века до Ослобођења*, Београд: Геца Кон.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2006) „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, Sarajevo: Institut za istoriju.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2007) „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, ВЈЕЛАЈАК, М. (уред.), *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2002) *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2013) „Југословенско-турски демографски аранжмани до средине педесетих година 20. века“: ЂУРКОВИЋ, М., РАКОВИЋ, А. (уред.) *Турска - регионална сила?*, Београд: Институт за европске студије.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2011) *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд: Институт за новију историју Србије.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2014) *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Београд: Фабрика књига и Пеšчаник.

ЈОВИЧИЋ, М. (1991) „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“, МИТРОВИЋ, А. (уред.) *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

КРСТИЋ, Ђ. (1928) *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево: Босанска пошта.

ЛУКАЧ, Д. (прир.) (1981) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 1, Београд: САНУ.

МССАРТНУ, Ј. (2001) „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva“, у: Карчић, Ф. (уред.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla: Behram-begova medresa.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2011) *Рат за море: дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд: Одбрана.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2014) *Балкански ратови*, Београд: Завод за уџбенике.

МИРДИЋА, З. (1996) „Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije“, *Jugoistočna Europa 1918-1995*, Међународни знанствени skup“, Загреб: Хрватска мatica иселjenика и Хрватски информативни центар.

НИКОЛИЋ, Р. Т. (1938) *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд: Млада Србија.

ОПАЧИЋ, П. (2008) „Србија и Бугарска у Првом балканском рату“, *Баштиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, бр. 10.

ПАВЛОВИЋ, А. (2011) *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године*, Лепосавић: Институт за српску културу.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1993) *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист СРЈ.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1991) „Косово у југословенско-албанским односима“, Митровић, А. (уред.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

ПЕТРАНОВИЋ, В. (1992) *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд: VINC.

ПЕТРАНОВИЋ, В., ЗЕЋЕВИЋ, М. (1987) *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, књ. II, Београд: Prosveta.

ПЕТРОВИЋ, В. (2006) *Драгиша Цветковић – њим самим (чланци, говори, интервјуи, полемике, мемоари)*, Ниш: Видосав Петровић.

РЕЗО, Е. (2013) „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i Džentlmenskog sporazuma iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku“, *Tokovi istorije*, бр. 2/2013, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.

ПОДУНАВАС, М. (2007) „Izgradnja moderne države i nacije. Balkanska perspektiva“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, бр. 1.

ПОТЕŽИКА, V. (1989) „Sreten Vukosavljević i zabrana povratka Srba i Crnogoraca u Makedoniju i Kosovo i Metohiju“, *Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“*, knj. 13, Prijepolje:

PRIVIĆEVIĆ, A. (1996) *Od gospodina do seljaka*, Zagreb: SKD Prosvjeta.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1937) *О географским основама Јужне Србије*, Скопље.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1934) *Велики краљ и Јужна Србија*, Београд: с. н.

РАКОЧЕВИЋ, Н. (1991) „Црна Гора у Балканском рату. Национални, политички и економски узроци“, СТОЈАНЧЕВИЋ, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

РАСТОВИЋ, А. 2003. „Србија у огледалу британске штампе током Балканских ратова“, *Историјски часопис*, књ. 50, Београд.

TRIFUNOSKI, J. (1981) „Doprinos Sretena Vukosavljevića proučavanju migracija u Makedoniji“, *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, vol. 9, Prijepolje.

SMLATIĆ, S. (1978) „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti

СТОЈАНОВИЋ, D. (2010) *Улје на води. Огледи из историје садашњости Србије*, Београд: Пеšчаник.

ВОЈВОДИЋ, М. (1991). „Научници Србије и Први балкански рат“, Стојанчевић, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

ВОЈВОДИЋ, М. (1995) „Националне тежње и захтеви Србије у Балканским ратовима“, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ВОЈВОДИЋ, М. (1992) „Србија и македонско питање“, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ZDRAVKOVIĆ, H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*, Београд: Srpski genealoški centar – Etnološka biblioteka.

ЖИВОТИЋ, А. (2011) *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд: Архипелаг.

Vladan Jovanović

Institute for Recent History of Serbia

“Reconquista of Old Serbia”: On Continuity of Territorial and Demographic Policies in Kosovo

Abstract:

Since the dissolution of the Ottoman Empire, Serbia used to be focused on the political status of its territorial gains (Kosovo, Macedonia, Sandzak), rather than on the social reality in these areas. The very reputation of the Serbian army, which occupied/liberated Kosovo in 1912, induced distrust of non-Slavic population towards the new state. Serbian military attempt to reach the Adriatic via northern parts of Albania (1912/13), as well as the treatment of Albanian civilians during these actions largely compromised the international reception of Serbian ‘liberation intentions’. That is one of the reasons why the Serb-Albanian conflict was difficult to be channelled during the first Yugoslav state. Instead of focusing on how to basically modernize the almost feudal society in its ‘Southern province’, the new government resorted to the territorial and demographic re-composition of the area, which was wedged between the myths of autochthonous people and the claims for ethnic and historical rights. It soon became clear that the ‘Albanian national question’ could not have been solved by inventing the ‘historical provinces’, nor by splitting Kosovo into three territorial units. Following the idea of ‘balancing’ the ethnic composition of Kosovo in favor of the Serbs, the Yugoslav kingdom acceded to the controversial project of agrarian reform and colonization, which resulted in settling 20,000 families in 1000 colonies throughout the ‘southern regions’. At the same time, Belgrade regime ‘offered’ an institutional framework for chaotic Muslim exodus (initialised after the Great Eastern Crisis), which elaborated practical ideas about emigration of ‘disloyal’ Albanians. In order to colonize its eastern area, Turkey was ready to receive 200,000 Yugoslavs of ‘Turkish culture’, which was stipulated by the Yugoslav-Turkish Convention in 1938. The absurdity of territorial and demographic experiments came to the fore during the Second World War, when Kosovo fell under several various occupying regimes. An urgent request of German commander for Southeast to immediately stop the emigration of the Serbs ‘because it was bringing Kosovo to the brink of an anarchy’, ironically demystifies the very nature of demographic solutions resorted to since 1912, even after the creation of socialist Yugoslavia. After the establishment of military rule in Kosovo in early 1945, which very much resembled the early-1920s, the Communist authorities revised the interwar colonization, returning to the Albanian owners one-fifth of land, seized by the Yugoslav monarchist regime. However, dissatisfaction with the situation in Kosovo was still evident among its population, which triggered new migratory waves to Turkey. According to their volume, they far exceeded the pre-war Muslim emigration. The Yugoslav state was active in supporting the process of expatriation of Albanians as in previous times. The spiral of alternate demographic shifts and continuous administrative-territorial redefinition of space did not have positive effects on social cohesion in Kosovo.

Key words:

Kosovo, Serbia, Yugoslavia, administrative status, colonization, emigration